

'DENKEN JULLIE NOG AAN ONS?'

Joods leven in Zwartewaterland

Joep Boerboom
& Frits Schmidt

‘Denken jullie nog aan ons?’

‘Denken jullie nog aan ons?’

Joods leven in Zwartewaterland

Joep Boerboom & Frits Schmidt

Hilversum
Verloren
2025

Dit boek is geschreven in opdracht van de Stichting Herdenking Joods Leven Zwartewaterland en kwam tot stand met financiële steun van de Gemeente Zwartewaterland, Boudesteyn/Regiobank, Bonthuis Vaartjes Makelaars, Condor Carpets, Knol Beheer B.V., Hans Nico Tankvaart, Citroenspecialist Enting, Hotel Zwartewater, Interfloor, Fortop automation & energy control, Rietveld Groente & Fruit VOF, Van Dijk

Vastgoed, schilderbedrijf J.B. van Eijken, Bonsink Yacht Painters, fam. R.A. van den Berg-Vinke, dhr. E. J. Bilder, dhr. P. Cohen, dhr. W. Doosje, mw. K. van der Heide, fam E. Hilhorst-Raben, D.A. Kiers, dhr. E.J. Kleine, fam. R. Kleine, dhr. F.J. Koffrie, dhr. J.B.C. Nekeman, mw. A.C. Olland-Hoep, fam. G.T. Sintemaartensdijk-Wielstra, erven fam. Smit, dhr. B.A. Vinke, dhr. B.A.J. Vinke.

ISBN 978 94 6455 148 8

© 2025 Joep Boerboom & Frits Schmidt / Stichting Herdenking Joods Leven Zwartewaterland
Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

Ontwerp en opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Rombus / Tanja Stropsma, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Zes eeuwen Joods leven in Zwartewaterland	7	Genemuiden	173
		Familie Herschel	173
Zwartsluis	17	Tot slot	190
Joods leven in Zwartsluis door de eeuwen heen	17	Verantwoording en dankwoord	192
Joods Zwartsluis aan de hand van drie familiegeschiedenissen	29	Bronnen	193
Families Hammelburg en Overweg	30	Archieven	193
Familie Aronius	56	Literatuur	193
Familie Brest	92	Kranten en tijdschriften	195
		Gesprekken	195
Hasselt	121	Websites	196
De Joodse bewoners van Hasselt voor 1796	121		
Twee Joodse families	127		
Familie Van Cleef	127		
Familie Van Goor	133		
Bloei en ondergang van de Joodse gemeenschap na 1796	136		
Familie Keizer	145		
Familie Marcus	158		
Familie Meijer Keijzer	165		

— Het gezin van Salomon Brest. V.l.n.r. Alexander of Benjamin, Branca, Betsy, moeder Anna Brest-Polak, vader Salomon, Leo.
(Historische Vereniging Zwartsluis)

Zes eeuwen Joods leven in Zwartewaterland

Joodse gemeenschappen worden gekenmerkt door een sterke eigen identiteit, die onlosmakelijk verbonden is met het geloof en de eruit voortvloeiende voorschriften. De joden in Zwartewaterland waren orthodox ingesteld en kwamen dan ook de voorschriften veelal strikt na. Dat maakte hen onderscheidend. Andere gebruiken en een andere indeling van de week en van het jaar maakten dat hun dagelijks leven deels afweek van dat van hun plaatsgenoten. De mate waarin dit door de omgeving wel of niet werd aanvaard, verschilde in tijd en plaats.

Dit hoofdstuk gaat over de vraag welke ruimte in de periode voor 1796 en erna in ons land aan die eigen identiteit werd gegeven. In de daarna volgende hoofdstukken wordt de geschiedenis van de Joodse gemeenschap in respectievelijk Zwartsluis, Hasselt en Genemuiden geschetst en wordt een aantal daar wonende Joodse families geportretteerd. Hiermee krijgt de Joodse gemeenschap in Zwartewaterland letterlijk en figuurlijk een gezicht.

De middeleeuwen

De middeleeuwse samenleving tolereerde Joden als geldschieters. De katholieke kerk verbood immers christenen leningen tegen rente te verstrekken. Zij zouden er hun zielenheil mee in gevaar brengen. Daar de kerk Joden

niet als christenen beschouwde, mochten zij wel krediet verlenen. Zij voorzagen hiermee in de middeleeuwen in een belangrijke economische behoefte. Wel liep een Joodse geldhandelaar in die tijd enorme risico's. Regelmatig werden schulden niet afgelost. Bovendien roomden de machthebbers via belastingen hun inkomsten af. Om toch

8

winstgevend te blijven, moesten zij hoge rentepercentages hanteren. Al snel sprak men van woekerrentes. Dat maakte hen niet geliefd.

De geldschietters vestigden zich in de middeleeuwen het liefst in grote steden. Zo kende Zwolle in het midden van de veertiende eeuw al een Joodse gemeenschap. Onder hun clientèle bevond zich een groot aantal edelen. In ruil voor het verstrekken van leningen aan hen genoten Joden bescherming in de vorm van een schutsbrief.

De zwarte dood, die in 1349 toesloeg, maakte een eind aan die veiligheidsgaranties. Het viel de middeleeuwer op dat Joden minder door de pest werden getroffen dan niet-Joden. Tegenwoordig kennen we de verklaring hiervoor. Joden hielden er vanuit hun geloof een betere hygiëne op na. Zij wasten, anders dan de doorsnee middeleeuwer, hun handen, zorgden voor de zuiverheid van hun spijsen, meden ongezonde plaatsen zoals herbergen en leefden in tamelijk afgesloten gemeenschappen. Voor het buiten de deur houden van de pest waren dit – zonder dat men dit toen beseftte – uitstekende preventieve maatregelen. Niet alleen het feit dat Joden relatief gezien meer werden gespaard, maakte hen verdacht, ook hun min of meer geïsoleerde levenswijze werd al gauw als sektarisch uitgelegd. Vervolgens deed de met de pest gepaarde angst de rest. De stap naar complottheorieën werd al snel gezet. De behoefte om een oorzaak te vinden was dan ook zo groot, dat de middeleeuwer al snel bij de Joden terecht kwam. Waren zij ook niet de moordenaars van Christus? Hadden zij niet geroepen: ‘Zijn bloed komt over ons en onze kinderen?’ Werde het niet tijd om aan deze Bijbelse uitspraak uitvoering te geven? Al snel werd de daad bij het woord gevoegd. Een Zwolse burger tekende in 1349 op: ‘In het jaar van drie honderden, een duizend en vijftig min één, werden tegen het eind van Augustus te Zwolle de Joden gedood en tegelijk verbrand uit liefde tot God.’ Met deze offerande hoopte men Gods toorn te verzachten.

Deze moordpartij toonde niet alleen aan dat de Zwollenaren de Joden als aanstichters zagen, maar ook dat ze als vreemdelingen werden beschouwd. Met hun verbranding meende men oprecht ‘een God welgevallige daad’ te

hebben verricht en men hoopte uiteraard dat een gunstig effect niet zou uitblijven. Een wens die na verloop van tijd ook nog eens vervuld werd.

We weten nu dat het causale verband tussen deze orgie van geweld en het verdwijnen van de pest een misvatting is. Het feit dat de overlevenden resistent waren geworden, was de werkelijke oorzaak van de afname van het aantal pestgevallen. De ‘God welgevallige daad’ heeft deze vreselijke epidemie dus niet doen verdwijnen. Welgevallig moet deze zinloze daad wel zijn geweest voor de talloze schuldenaren van de Joden. Na de moordpartij beschouwde een aantal edelen hun uitstaande schulden als ingelost.

Hernieuwde vestiging

Ook in Kampen en Deventer werd in het midden van de veertiende eeuw de Joodse gemeenschap compleet uitgemeord. Pas een halve eeuw later vestigden zich de eerste Joden opnieuw in Zwolle. Hun aantal bleef beperkt. In het derde kwart van de zestiende eeuw kregen Joden het extra moeilijk. De Spaanse landsregering voerde toen een actief anti-Joods beleid. In navolging van Spanje kregen Joden in de Nederlanden de opdracht het land te verlaten. In Spanje leidde dat tot een massale uittocht richting Portugal. Maar toen ook dit land in Spaanse handen kwam, vluchtten zij naar de Nederlanden. Daar waren deze Sefardische Joden – zoals ze werden genoemd – meer dan welkom. Vooral Amsterdam zag deze veelal kapitaalkrachtige groep graag komen. Bovendien brachten ze ook nog eens een rondom de Middellandse Zee gelegen handelsnetwerk met zich mee.

Al eerder hadden zich uit Oost- en Centraal Europa Joden in Amsterdam gevestigd. Deels waren het vluchtelingen voor de verschrikkingen van de Dertigjarige Oorlog. Maar er waren er ook, die om economische redenen naar Holland trokken. In 1650 telde de stad ongeveer 1000 Askenasische Joden, zoals deze groep werd genoemd. Beide groeperingen kregen van het Amsterdamse stadsbestuur toestemming om een eigen synagoge te bouwen.

Door de aanzuigende werking ervan was in 1725 de Askenasische gemeenschap met 8.000 Joden gegroeid en aan het eind van die eeuw tot 24.000 zielen toegenomen.

De groei van de Joodse gemeenschappen in Hasselt en Zwartsluis liep in de achttiende eeuw hier – zij het op grote afstand – parallel aan. In de zeventiende eeuw vestigden zich in beide plaatsen maar weinig Joden en hun verblijf duurde vrijwel nooit lang. Ze waren min of meer op doortocht. Dat veranderde in de achttiende eeuw. Zwartsluis moet toen al een synagoge hebben gehad. De exacte stichtingsdatum kennen we niet. Dat in die plaats al in het begin van die eeuw een Joodse gemeenschap bestond, blijkt wel uit het feit dat in 1722 er sprake was van een begraafplaats. Meppel maakte tot 1767 er eveneens gebruik van. Steden met een eigen synagoge en begraafplaats waren voor Joden aantrekkelijke vestigingsplaatsen. Zeker als er ook nog een joodse school aan verbonden was. Het beleven van de eigen identiteit was in die plaatsen beter gewaarborgd.

Voor het eerst was er ook sprake van blijvende vestiging. Het aantal Joden nam toe. Ten opzichte van 1748 was in 1795 in Hasselt hun aantal met 450 procent toegenomen en in Zwartsluis met 230 procent. Ook Blokzijl, Steenwijk, Vollenhove en Meppel lieten in die periode flinke groeicijfers zien. Al staken de absolute getallen schril af tegen die van Amsterdam. Waar het in Amsterdam om duizendtallen ging, ging het in deze contreien om slechts enkele tientallen.

Niet iedereen werd toegelaten

Het lijkt erop dat in de periode voor 1800 de steden liever Joden toelieten dan katholieken. De welwillende houding ten opzichte van de Sefardische Joden is hiervan een voorbeeld. Dit had niet alleen te maken met de verwachte economische voordelen, maar ook omdat men met hen een zekere mate van lotsverbondenheid voelde. Zij waren immers eveneens slachtoffers van het in Spanje heersende intolerante godsdienstige klimaat.

Voor sommigen was er nog een overeenkomst. In orthodoxe protestantse kring werden parallellen getrokken tussen Israël en de Nederlanden. Daarbij werd het volk Israël beschouwd als het volk van het Oude Verbond en het Nederlandse als het volk van het Nieuwe Verbond. Een aantal predikanten ging nog een stap verder. Zij beschouwden beide volkeren als door God uitverkoren.

Die vergelijking had betrekking op het Israël van het Oude Testament; op het verleden dus. Met de toentertijd in Overijssel verblijvende Joden had men minder compassie. Zowel hun identiteit als hun aanwezigheid werd aangevochten. Toen na het beëindigen van de Tachtigjarige Oorlog Joden door een aantal stadsbesturen weer oogluikend werden toegelaten, was dat tegen het zere been van de Overijsselse Synode. De leden van de protestantse kerkvergadering verzochten Ridderschap en Steden om de publieke uitoefening van de joodse religie te verbieden en Joden te weren. Zover wilden Ridderschap en Steden niet gaan, wel verboden zij Joden de publieke uitoefening van de joodse eredienst, besnijdenissen en het in dienst nemen van christelijke dienstmeisjes. Maar het verzoek om hen de toegang tot het gewest te onthouden werd afgewezen, daarvoor was deze bevolkingsgroep voor de economie te belangrijk. Dat wil niet zeggen dat Joden overal welkom waren. Zo mochten zij zich in Deventer uitsluitend overdag in de stad ophouden. Tot 1796 kende deze stad dan ook geen Joodse populatie. Zwolle en Kampen stelden in de tweede helft van de zeventiende eeuw hun stad juist voor hen open. Zwolle groeide in de achttiende eeuw zelfs uit tot het voornaamste Joodse centrum in het oosten van het land.

Niet iedere Jood was overigens welkom. De steden wensten niet opgezadeld te worden met arme en behoeftige lieden. Vestiging was voorbehouden aan die Joden die zich financieel staande konden houden. Vandaar dat hun economische bestaansbasis niet veel afweek van die van de gemiddelde stadsbewoner. Echte uitschieters naar boven kwamen voor 1813 in het Kwartier van Vollenhove maar weinig voor. Joden konden ook hier als nieuwe stadsbewoner het kleinburgerrecht met de daaraan ver-

IO

bonden rechten en plichten kopen. Het veel duurdere grootburgerrecht, waarmee men kon doordringen tot het stadsbestuur en dat profijt bood vanwege de ermee verbonden weiderechten, was vanwege de bewust hooggehouden kosten voor Joden veelal niet weggelegd.

Voor Joden die niet over bestaansmiddelen beschikten, bleven de stadspoorten gesloten. Met als gevolg dat het platteland in de achttiende eeuw door rovende en stelende bendes geteisterd werd. In 1724 leidde dat tot een verordening dat Joden zich alleen op hoofdwegen mochten begeven. Veel succes had dit blijkbaar niet, want ook daarna moesten dit soort verboden nog een paar keer herhaald worden. Zo kwamen in 1739 Ridderschap en Steden met een verbod op vestiging van Joden op het platteland. Men wilde hiermee 'slegte Joden en Smoussen weren, die van verschillende oorden en zelfs van ongelooflijk verre distanties kwamen'.

Meer rechten en vrijheden

Voor 1796 kwamen de Joodse medestadsbewoners in Zwartsluis en Hasselt niet in aanmerking voor een plek in het stadsbestuur. Zij hielden zich bij voorkeur afzijdig van de politiek. Zelfs toen in de jaren tachtig de patriotten zich roerden, schaarden zij zich niet achter deze burgerbeweging. Blijkbaar had men zowel in Hasselt als in Zwartsluis aan de door de patriotten nagestreefde bestuurlijke vernieuwingen geen behoefte. Daarmee namen zij geen uitzonderingspositie in. Landelijk gezien waren Joden overwegend Oranjegezind.

Deze Oranjegezinde houding was ook de reden dat na de komst van de Fransen en het vertrek van de stadhouder de nieuw ingestelde volksvertegenwoordiging in 1796 aarzelde aan Joden burgerrechten te verlenen. Ten tijde van de patriottische woelingen had men zich immers geschaard achter het door de stadhouder gedomineerde bewind. Daar kwam nog bij dat in de achttiende eeuw Joden zichzelf als vreemdelingen beschouwden en dat de overheid hen ook zo zag. Moesten zij net als iedere an-

dere ingezetene van de Bataafse Republiek het uitgebreide burgerrecht zo maar in de schoot geworpen krijgen? Dat leverde stevige discussies op. Ook de zes uit Overijsel afkomstige volksvertegenwoordigers mengden zich in dit debat. Ze hielden er uiteenlopende meningen op na. Het meest uitgesproken was J.A. Uitenhage de Mist. Hij vond dat de Joden de slechte behandeling en de positie die ze in de maatschappij innamen aan zichzelf te wijten hadden. Bovendien bestond er volgens hem geen Nederlands burgerrecht. Burgerrecht werd toegekend door de steden. Dat kon niet vanuit Den Haag worden geregeld. Hij verwachtte toch al problemen met deze groepering, omdat volgens hem de voorgestelde scheiding van kerk en staat in de joodse gemeenten gepaard zou gaan met onderlinge ruzies en afsplitsingen. Zijn argumenten zijn nogal gekleurd. Drie andere afgevaardigden, J.B. Auffmorth, J.H. Floh en J.A. de Vos van Steenwijk, waren wel geneigd in te stemmen, mits Joden een loyaliteitsverklaring zouden afleggen aan de Nederlandse Staat.

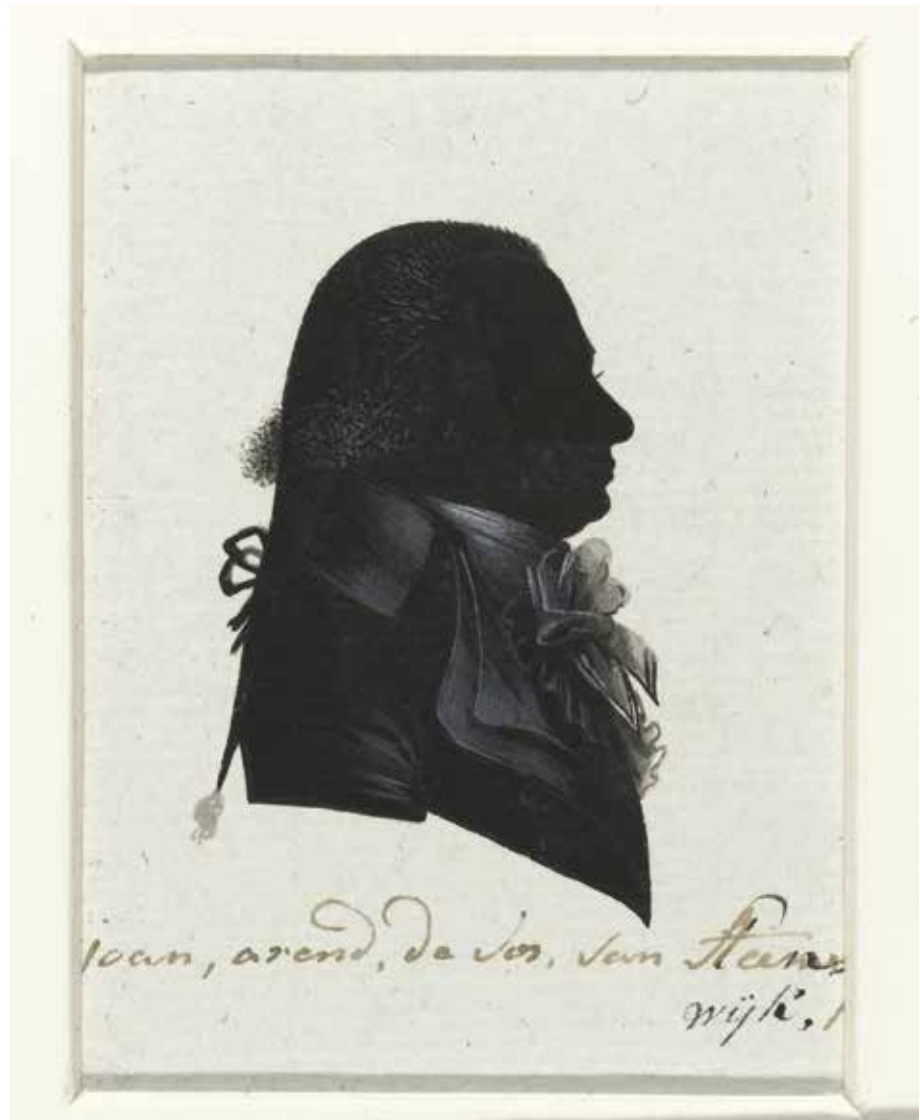
Met een dubbele nationaliteit en loyaliteit konden zij niet leven. De vijfde afgevaardigde, H.J. Colmschate, wilde zijn vingers niet branden aan deze heikele kwestie en stelde voor het oordeel in handen van een commissie te leggen. Alleen predikant J. Kantelaar uit Kampen was voor toekenning zonder restricties.

Uiteindelijk kwam de toekenning van het burgerrecht er toch. Mogelijk hebben de Fransen hierbij enige politieke druk uitgeoefend.

Daarmee trad een nieuwe fase in. Joden kregen rechten, maar eveneens plichten. Met name dat laatste gaf soms problemen. De verworven rechten waren niet gering. Een van de belangrijkste was vrijheid van godsdienst. Daar stond tegenover dat tot die tijd de joodse gemeenten autonoom waren geweest en nu begon ondanks de vrijheid van godsdienst juist de staatsbemoeienis. Daar was de joodse gemeenschap niet bepaald gelukkig mee.

In economisch opzicht verwierven Joden eveneens nieuwe rechten. Door het wegvallen van de gilden kwamen nu ook andere beroepen binnen hun bereik te liggen. Ook al hielden voorlopig de traditionele beroepen zoals slager,

— Joan Arend de Vos van Steenwijk.
(Rijksmuseum)

textielhandelaar en kredietverstrekker de overhand. De persoonlijke vrijheid nam eveneens toe. Voortaan mocht men zich overal vrij vestigen. Uiteindelijk zou dat in de tweede helft van de negentiende eeuw – toen de verbandingen beter werden – ertoe leiden dat steeds meer Joden de plattelandssteden inwisselden voor de stad. Ook in Hasselt en Zwartsluis was dat te merken.

Na het emancipatie-decreet van 1796 – de kerkelijke organisatie

Uiteraard was de joodse gemeenschap blij dat ze in alle vrijheid hun geloof mochten beleven. Minder blij was zij – zoals gezegd – met de toenemende staatsbemoeienis. In 1808 stelde Lodewijk Napoleon een opperconsistorie in. Door zijn afzetting is deze toezichhouder niet echt van de grond gekomen. De daarna ingevoerde Franse variant, de vanuit Parijs geleide ‘Consistoire Central’, onderging hetzelfde lot.

Na de Franse tijd zette koning Willem I deze politiek voort. In 1814 stelde hij het ‘Israëlitisch kerkgenootschap’ in, dat viel onder het Departement voor de Hervormde Eredienst. Er kwamen in de *mediene*, waartoe alle Joodse *kehillots* (gemeenschappen) buiten Amsterdam gerekend werden, provinciale ressorten met in totaal zes Hoogduitse opperrabbijnen. De opperrabbin van Overijssel zetelde in Zwolle. Dit tot leedwezen van Deventer dat zelf graag hoofdplaats van het Overijsselse ressort had willen worden. De stad moest genoeg nemen met de aanwijzing tot ringsynagoge. Daarmee kwam het op gelijke hoogte te staan met Kampen, Steenwijk en Blokzijl. De kleinere Joodse gemeenten vielen op hun beurt weer onder één van deze ringsynagogen. Zo behoorden Hasselt en Zwartsluis tot de ring Kampen.

Ook in Hasselt werd de begin negentiende eeuw opgelegde nieuwe kerkelijke organisatie niet gesteund door de joodse gemeenschap. Bovendien bracht deze kosten met zich mee. Elke gemeente diende haar deel te betalen. Maar

zelfs de drie gulden die Hasselt opgelegd kreeg, kon niet worden opgehoest. Mogelijk dat onvrede hierbij een grote rol heeft gespeeld dan onvermogen. Wat zeker niet geholpen zal hebben, is het feit dat het orthodox ingestelde Hasselt te maken kreeg met opperrabbin Hartog Hertzfeld. Deze in hun ogen te ‘verlichte geest’ werd in 1808 in Zwolle benoemd. Hij was van mening dat in de synagoge het Jiddisch totaal uitgebannen diende te worden. Hoogduitse Joden maakten hier juist veel gebruik van. En zo zal dat ook in Hasselt en Zwartsluis zijn geweest. De regering zag het Jiddisch echter als een belemmering voor het assimileren. Door het niet-Joodse deel van de bevolking werd het Jiddisch ervaren als een manier om zich af te sluiten van de rest. Omdat men het niet kon verstaan sprak men daarbij van smouzen. Al in de zeventiende eeuw werd voor Joden in negatieve zin het woord smous gebruikt. Het werd een scheldwoord en vaak gebruikt om te waarschuwen voor Joodse kooplieden. Zij zouden bedriegers en sjacheraars zijn. Ook het woord ‘joods’ werd overigens in de ban gedaan. Hiervoor in de plaats kwam de benaming Nederlands-Israëlitisch.

De joodse gemeenschappen kregen door de nieuwe kerkelijke organisatie ook steeds meer te maken met van bovenaf opgelegde verboden. Zo moest er een eind komen aan de chaotische wijze waarop de diensten verliepen. Het roepen, het hardop bidden, luidkeels zingen en het door elkaar lopen diende maar eens afgelopen te zijn. In Steenwijk kwam het tot een verbod op het dragen van mutsen, petten, klompen of pantoffels. Men werd geacht ‘met een hoed gedekt en van behoorlijk schoeisel voorzien ter kerke te verschijnen’. Wie zich hier niet aan hield, kon na eerst gewaarschuwd te zijn een boete verwachten. Ook de opvolger van Hertzfeld, dr. Fränkel maakte zich hier sterk voor. Steeds meer begonnen de diensten overeen te komen met die van de protestantse kerken. De invloed reikte zelfs zover dat er kledingvoorschriften voor de voorganger kwamen. Voortaan moest de rabbi afstand doen van zijn gebedsmantel en de diensten leiden in een van witte bef voorziene toga.

Hoewel Hertzfeld in 1846 overleed, duurde het toch

nog meer dan vijf jaar voordat Fränkel als zijn opvolger benoemd kon worden. Zijn benoeming is niet zonder slag of stoot gegaan en heeft nogal wat tijd in beslag genomen. Dat had mede te maken met het feit dat Meppel na de dood van Hertzveld een zelfstandig opperrabbinaat wilde worden. De Drenten voerden harde oppositie tegen Fränkel. Hij zou voorstander zijn van het invoeren van nog meer decorum en waardigheid in de sjoel en zou het gebruik van het Jiddisch verder willen terugdringen. Zijn tegenstanders zetten hem neer als een Reformrabbijn. Ze vreesden dat met zijn aantreden de eigen identiteit onder druk zou komen te staan. Bovendien zou hij volgens hen te weinig rechtzinnig zijn. Daar kwam nog bij dat Fränkel geen Nederlands sprak. Hij heeft dat ook nooit gedaan. Hoewel hij de steun van de wat meer verlichte joden uit Zwolle genoot, duurde het toch nog tot 1851 voordat hij van de 27 uit te brengen stemmen er negentien kreeg. Zwartsluis was één van de acht gemeenten die zich van stemming onthielden. De blanco stemmers voerden diverse motieven aan. Zo vreesde Zwartsluis dat zonder Drenthe de kosten van het opperrabbinaat zouden toenemen en uiteindelijk verhoging van de kerkelijke bijdrage zou betekenen. Ook Steenwijk, bij monde van de uit Meppel afkomstige S.J. Keijzer, onthield zich. Toen echter de minister zijn benoeming bekrachtigde, legden beide steden zich een jaar later bij Fränkels benoeming neer. De strijdbijl was daarmee nog niet begraven, want in datzelfde jaar kwam het opnieuw tot een conflict met Keijzer. Leden van de joodse gemeente van Steenwijk wensten de koorzang in te voeren. De kerkbestuurders onder leiding van Keijzer moesten niets van deze nieuwigheid hebben. Pas nadat zij door de in Den Haag zetelende 'Hoofdcommissie tot de zaken der Israëlieten' uit hun functie waren gezet, konden de voorstanders van de koorzang in Steenwijk hun plan doorvoeren. Het leidde wel tot een kerkscheuring. Salomon Joseph Keijzer, die overigens korte tijd voorganger van de synagoge van Hasselt was geweest, stichtte daarop een eigen gemeente. Een hereniging liet zestien jaar op zich wachten. Keijzer stelde toen wel als

voorwaarde dat de bepaling 'om zachtkens te bidden' geschrapt zou worden.

Anders dan Zwartsluis en Steenwijk had Hasselt geen moeite met de aanstelling van Fränkel als opperrabbijn. De kerkelijke gemeente schaarde zich vanaf het begin achter Zwolle. Daar viel Fränkel al direct in de smaak. De relatie met de opperrabbijn was blijkbaar zo goed dat Fränkel bij zijn 25-jarig ambtsjubileum uit Hasselt een prachtig geschenk ontving.

Niet alleen zijn aanstelling verliep problematisch, ook daarna stond zijn opperrabbinaat bol van conflicten. Toen hij in 1882 stierf, werd daarom besloten geen opvolger meer aan te stellen. Pas in 1902 kreeg Overijssel met de aanstelling van Samuel Hirsch weer een eigen opperrabbijn. Hirsch sloeg een geheel andere weg in, want met hem werd de koers weer richting orthodoxie verlegd. De hoofdsynagoge in Zwolle groeide daarbij uit tot een orthodox bolwerk. Deze stroming sijpelde ook door tot de in Kampen en Deventer staande ringsynagogen en in de daaronder vallende Joodse gemeenten zoals Hasselt en Zwartsluis. Overigens leidde dat in beide steden niet tot een ingrijpende koerswijziging. Beide joodse gemeenten waren al orthodox ingesteld.

De Joodse populatie

De Joodse bevolkingsgroep maakte in de negentiende eeuw in Nederland een forse groei door. Van ruim 46.000 in 1830 tot 104.000 in 1899. De groei was met uitzondering van het tijdvak 1849-1869 bovengemiddeld. Immigratie vanuit Rusland en Polen droeg in de negentiende eeuw in sterke mate aan die groei bij. Het gemiddelde groeicijfer van de hele Nederlandse bevolking lag een stuk lager. Na 1890 bleef de toename echter achter bij het landelijke gemiddelde. Vanaf 1920 nam het Joodse aandeel in de totale bevolking snel af.

Deze groeicijfers behaalden Zwartsluis en zeker Hasselt niet. Daar daalde in de negentiende eeuw de Joodse populatie met bijna zeventien procent. In Zwartsluis daar-

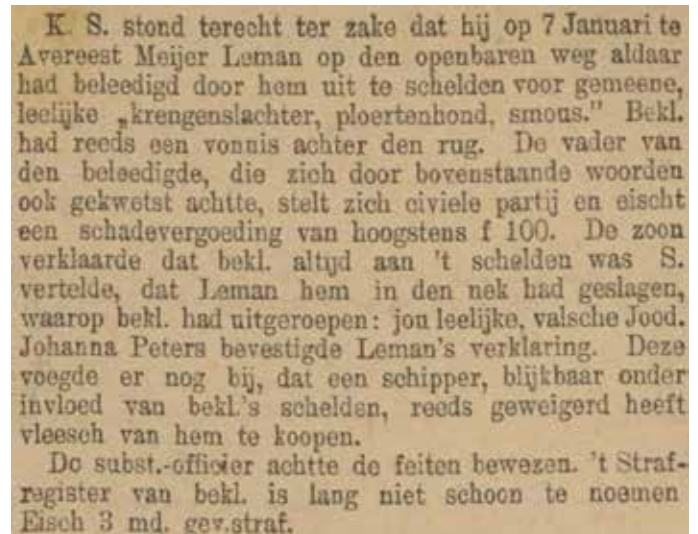
14

entegen nam de Joodse gemeenschap in die periode met zestig procent toe, maar zelfs dat was ver beneden het landelijke groeipercentage van ongeveer honderdzestig procent. De echte groei is dus aan beide plattelandsgemeenten voorbijgegaan. De economische mogelijkheden waren ook wat beperkter. Nog steeds hadden hier de aan de veeteelt en textiel gerelateerde beroepen de overhand. In beide gemeenten behoorde het Joodse bevolkingsdeel veelal tot de groep kleinhandelaren, die vooral de lokale en regionale markt bedienden. Alleen de familie Keizer in Hasselt en de familie Jakobs in Zwartsluis waren landelijk en internationaal actief.

Na 1900 nam zowel in Zwartsluis als in Hasselt de Joodse bevolkingsgroep in snel tempo af. In 1930 was het aantal Joden in Zwartsluis ten opzichte van de eeuwwisseling met bijna zestig en in Hasselt met zelfs tachtig procent gedaald.

Identiteit

In de negentiende eeuw konden de joodse gemeenschappen in Zwartsluis en Hasselt met het eigene van hun geloof naar buiten treden. Beide orthodoxe gemeenschappen weken met hun hieraan gekoppelde levenswijze sterk af van wat in Nederland in de negentiende eeuw gangbaar was. Niet-Joodse plaatsgenoten respecteerden dat. De wijze waarop de sabbat werd geheiligd genoot respect en vertoonde overeenkomsten met de zondagsheiliging zoals die in protestantse kring bestond. Elders rees daarentegen bij niet-Joden wel door deze afwijkende houding de vraag of zij wel echte Nederlanders waren. Een vraag die bijvoorbeeld de Maatschappij tot Nut van het Algemeen al in een vroeg stadium ontkennend beantwoordde. Joden werden door haar dan ook niet als lid toegelaten. In een tijd dat men steeds meer nationaal begon te denken, werden twijfels geuit over het loyaal zijn van Joden aan het land waarin ze woonden. Een vraag die ook al in 1796 was gesteld. Joden worstelden overigens zelf ook met deze kwestie. Waar horen wij nu werkelijk bij? Die loyaliteitskwestie be-

K. S. stond terecht ter zake dat hij op 7 Januari te Avereest Meijer Leman op den openbaren weg aldaar had beleedigd door hem uit te schelden voor gemeene, leelijke „kregenslachter, ploertenbond, smous." Bekl. had reeds een vonnis achter den rug. De vader van den beleedigde, die zich door bovenstaande woorden ook gekwetst achtte, stelt zich civiele partij en eischt een schadevergoeding van hoogstens f 100. De zoon verklaarde dat bekl. altijd aan 't schelden was. S. vertelde, dat Leman hem in den nek had geslagen, waarop bekl. had uitgeroepen: jon leelijke, valsche Jood. Johanna Peters bevestigde Leman's verklaring. Deze voegde er nog bij, dat een schipper, blijkbaar onder invloed van bekl.'s schelden, reeds geweigerd heeft vleesch van hem te koopen. Do subst-officier achtte de feiten bewezen. 't Strafregister van bekl. is lang niet schoon te noemen. Fisch 3 md. gev.straf.

— Verslag aangespannen proces. (POZC 20 februari 1903)

gon steeds meer een sta in de weg te vormen voor het met en naast elkaar samenleven.

In de loop van de negentiende eeuw werd het leven van Joden er dan ook niet gemakkelijker op. Te meer daar in het laatste kwart het nationalisme tot een oplevend antisemitisme leidde, dat zich onder meer uitte in het beledigen van Joden. Dat zij niet altijd lijdzaam toekeken, bewijst het optreden van de schoonvader van de in Hasselt wonende Liefman Manuel Keizer. In 1903 spande hij een rechtszaak aan omdat hij het niet accepteerde dat een zoon van hem een 'smous' werd genoemd.

Dit soort processen toont aan dat binnen de Joodse gemeenschap een toenemend zelfbewustzijn ontstond en dat men zich niet als tweederangsburger liet wegzetten.

Naast nationalisme stond de verzuiling integratie in de weg. Elke richting had zo haar eigen verenigingen, organisaties en krant. Ook de Joodse gemeenschap had een eigen blad: het in 1865 opgerichte *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. De in Hasselt en Zwartsluis wonende Joodse families adverteerden hier regelmatig in en waarschijnlijk behoorden zij ook tot de trouwe lezers ervan. De verzuil-

ling beperkte de onderlinge contacten en raakvlakken tussen bevolkingsgroepen. Het werd meer en meer gewoonte om te winkelen bij, en zaken te doen met een lidmaat van je eigen kerk of zuil. Voor Joden betekende dit afnemende klandizie. De bestaansmogelijkheden, zeker in kleine gemeenschappen, namen daardoor af. Het leidde rond 1900 en erna tot vertrek van vooral de jongere garde. Daarbij was – wat Hasselt en Genemuiden betreft – niet alleen het westen favoriet, maar ook de in Twente en de Achterhoek gelegen grotere plattelandsgemeenten.

Donkere wolken

Nederland bleef buiten de Eerste Wereldoorlog. Dit tot opluchting van iedereen. Maar nog geen vijftien jaar later nam de oorlogsdreiging weer toe. Dat in 1933 Hitler en zijn NSDAP aan de macht kwamen, zal ongetwijfeld de nodige afkeer en zorgen teweeg hebben gebracht. Terechte zorgen, zoals in 1935 bleek toen de rassenwetten werden aangenomen. Joden werden in Duitsland tweederangsburgers. In de ogen van de nazi's waren zij geen Duitsers.

Het anti-Joodse sentiment in Duitsland en de opkomst van de NSB in Nederland deden de zorgen in Joodse kring toenemen. Ook in Hasselt begon deze partij zich te manifesteren. Op een door de NSB georganiseerde propaganda-avond in maart 1935 trof de spreker een goed gevuld zaaltje aan. Ook de verkiezingsuitslag in april wees uit dat er in Hasselt een groeiende groep NSB-sympathisanten was. Zes procent van de kiesgerechtigden stemde op deze partij. In Zwartsluis was dit tweeënhalf procent en in Genemuiden bijna vijf procent. Dat was wel beneden het landelijk gemiddelde van acht procent, maar het nationaal-socialistische gedachtengoed kwam zo wel dichterbij.

De Kristallnacht van november 1938 maakte de Joodse inwoners van Hasselt en Zwartsluis duidelijk dat, mochten de Duitsers ooit Nederland binnenvallen, ze hetzelfde lot zouden ondergaan als hun Duitse geloofsgenoten. De Joodse identiteit zou onder enorme druk komen te staan.

Na de inval van de Duitsers in mei 1940 werd de vrees bewaarheid. De bezetter begon al snel met het isoleren van het Joodse deel van de bevolking. Met een stempel J in het persoonsbewijs en de Jodenster werd de Joodse identiteit in negatieve zin benadrukt.

Door de eeuwen heen bestond er in Zwartewaterland een bescheiden, maar levendige Joodse gemeenschap met eigen synagogen, begraafplaatsen, scholen en verenigingen. De Joodse inwoners maakten deel uit van de gemeenschap, maar wisten tegelijkertijd het eigene te behouden. De Holocaust maakte hieraan een abrupt einde.

In een aantal ontroerende familiegeschiedenissen krijgen de Joodse inwoners van Zwartsluis, Hasselt en Genemuiden een gezicht. De geschiedenissen geven een beeld van hun gebruiken, van de ondernemingen van deze kleine middenstanders en van hun maatschappelijke, culturele en religieuze leven.

Er wordt stilgestaan bij de Jodenvervolging, onderduik en deportaties en bij de rol die plaatsgenoten hierbij speelden. *'Denken jullie nog aan ons?'* gaat over de discriminatie die Joodse inwoners moesten ondergaan én over de trots die ze voelden over hun afkomst.

De auteurs doken voor dit boek in de archieven en spraken met (oud) inwoners, nabestaanden en deskundigen.

Joep Boerboom (Arnhem, 1973) is journalist en biograaf van onder anderen Jan Terlouw. Hij schrijft levensverhalen en project-, partij- en bedrijfsgeschiedenissen. Eerder verscheen van zijn hand *Beroofd volgens de regels* over het lot van zeven Joodse ondernemers in Deventer.

Frits Schmidt (Hasselt, 1951) is historicus, voormalig geschiedenisdocent en onderwijsmanager. Hij is actief voor Overijsselse Historische Bijdragen en voor de Stichting Historisch Dronten. Op histovisie.nl publiceert hij over de geschiedenis van Hasselt en hij schreef een boek over baron Van Dedem.

www.verloren.nl